

201 Sopar hora europea

La riquesa de la diversitat

La riquesa de la diversitat
RODRIGO PRIETO I DROUILLAS

PONENTS:

MIQUEL ÀNGEL ESSOMBA I GELABERT
Director del Centre UNESCO de Catalunya

LOLA LÓPEZ I FERNÁNDEZ
Antropòloga. Coordinadora del Centre
d'Estudis Africans i Interculturals

PEDRO MORAL I CASTRILLO
Professor de la Facultat de Biologia
de la Universitat de Barcelona

RODRIGO PRIETO I DROUILLAS
Doctor en Psicologia Social

APORTACIONS EN EL COL·LOQUI

La riquesa de la diversitat

Per Rodrigo Prieto

Els éssers humans compartim la major part de la nostra estructura biològica i genètica, però també –al llarg de milions d’anys– hem desenvolupat nombroses adaptacions físiques, psicològiques i culturals que ens converteixen probablement en l’espècie més diversa de tots els éssers vius.

«Únics i irrepetibles» i al mateix temps, profundament interdependents: «sóc perquè som», segons una dita africana. Unicitat i alteritat, principis inseparables que constitueixen la nostra condició de possibilitat.

Des que naixem i durant els primers anys de vida som totalment dependents de les persones adultes que ens envolten. Sense elles simplement moriríem. I justament és en aquest període que també es construeixen els fonaments de la nostra personalitat. Els contextos socials que més tard habitarem fan la resta: família, amics, barri, escola, institut, universitat, feines, viatges, etc.

Tots aquests elements es materialitzen en la nostra identitat: aquells espais on la individualitat i la col·lectivitat es barregen de maneres imprevisibles, formant curiosos colors que –a més i per sort– van canviant a mesura que anem sumant anys.

Com més diversa sigui la paleta de «colors» que ens conformi, més grans seran les nostres possibilitats de percebre el món des de diferents perspectives i matisos. No és el mateix créixer i viure en un poble de 2.500 habitants, a una hora de la ciutat més propera, sense cotxe ni telèfon i on tothom és descendent de pares i avis nascuts –com a màxim– a trenta quilòmetres a la rodona... que créixer i viure en una ciutat de tres milions d’habitants, amb cotxe, televisió, telèfon, ordinador i Internet des de sempre, amb veïns originaris de set països diferents i amb la possibilitat d’anar a l’estranger cada dos anys.

La primera descripció és el retrat de la vida de moltes de les persones que ara tenen més de setanta anys en molts llocs del món; la segona, la de gran part dels que avui tenen menys de vint anys en països rics o en vies de desenvolupament. Podríem autoenganyar-nos i creure que en el primer cas no hi havia diversitat, o bé assumir que hi havia diversitat, però que potser no era tan visible, o més aviat que era diferent.

En qualsevol dels casos, la diversitat ha estat i és un estímul que ens qüestiona i desafia, que tensa els límits i ens obliga a desenvolupar noves formes de veure, d'entendre, de relacionar-nos..., en definitiva, de viure. La diversitat és, per tant, motor de creixement personal i social, font de creativitat, requisit per a la innovació. Els que ho han entès, ja fa anys que van començar a gestionar-la i promoure-la, fins i tot amb el propòsit de generar riquesa econòmica; molts altres, però, estan a mig camí entre les seves pors i prejudicis i les evidències socials que els interpel·len a deixar llast i fer un pas cap a l'acceptació.

No cal dir que aquest canvi de perspectiva no és gens fàcil, sobretot quan la diversitat deixa de ser un concepte abstracte i ens toca viure-la de «portes endins». Aleshores és quan comencen a trontollar les nostres creences, emergeixen les pors o queda en evidència la nostra ignorància..., llavors correm el risc de defensar-nos amb l'exèrcit d'ismes que al llarg de tota la història ens ha servit com a talaia contra la diferència: racisme, sexisme, classisme, entre altres. Tots plegats, fruit d'una alterofòbia marcada amb un ferro roent (o potser hauríem de dir «amb la cultura»?) en el nostre inconscient.

Reconèixer aquesta dificultat no ha de ser pas excusa per a desanimar-nos; més aviat al contrari, ha de ser una crida a conèixer aquelles diferències que més ens interpel·len, i de passada, eixamplar la nostra capacitat de comprensió i empatia.

Tal com assenyala el títol, en aquesta trobada volem afirmar la riquesa de la diversitat. I ho volem fer fugint de qualsevol idealització, conscients de la dificultat que comporta, però sense oblidar el fonament ètic en el qual se sustenta. Sobre aquesta base, proposem alguns interrogants per a motivar el diàleg: quins arguments poden aportar les diferents disciplines per a sostenir la riquesa de la diversitat?, en quines experiències es basen aquests plantejaments?, quins reptes planteja la convivència en la diversitat? i quines eines personals i socials es necessiten per a posar-la en pràctica?

MIQUEL ÀNGEL ESSOMBA I GELABERT
Director del Centre UNESCO de Catalunya

Voldria començar la meua intervenció reflexionant sobre la pregunta: per què parlem avui dia de la riquesa de la diversitat? Potser si aquest sopar s'hagués fet fa deu, vint o trenta anys aquest tema no hauria despertat tant d'interès, curiositat ni motivació.

Fa unes quantes dècades, el tema social que estava de moda i del qual parlàvem no era el de «diversitat» sinó el de «diferència». No sé si recorden aquell lema «Tots som iguals, tots som diferents» del Consell d'Europa, una campanya que promovia i demanava un respecte des de la igualtat dels drets per a totes les persones en funció de les múltiples diversitats. Ara, el tema de la diferència queda en un segon lloc, queda relativament arraconat i emergeix amb força el de la diversitat. Crec que això es deu, en primer lloc, a una qüestió semàntica important, que tant en les nostres llengües com en l'àmbit anglosaxó s'ha anat imposant i és que, quan s'utilitza el terme «diferència» hi ha una aproximació al concepte «normalitat». Qui és diferent? És diferent aquell que no és «normal». I, per tant, tant si es vol com si no, implícitament, amb la mateixa construcció del llenguatge ja s'estan construint unes categories i unes agrupacions dels subjectes, de les persones, que no marquen pas precisament una igualtat de perspectiva de drets, sinó més aviat una desigualtat. N'hi ha uns que són «normals», i al que és normal, tenim una tendència implícita a atribuir-li una sèrie de característiques positives. Els que són diferents formen part d'una altra tribu i per això es genera una certa frontera invisible i simbòlica que ens posa en prevenció i cautela.

En definitiva, la utilització del concepte de la diferència és funcional, quan els processos d'identitat tant individual com social els construïm des d'una lògica d'identificació intragrupal (els que en formem part som del mateix grup i som relativament semblants) i de diferenciació intergrupals.

Però quan nosaltres generem un procés relativament i sensiblement diferenciat, amb la lògica que prenem consciència que dins el grup no solament hi ha processos d'identificació sinó també processos de diferenciació i, a la vegada, quan observem des de la perspectiva de relació entre grups, no tan sols apliquem fórmules de diferenciació sinó que més aviat també ens adonem que hi ha processos d'identificació. La categoria de la diferència ens és poc útil, poc funcional; la que ens és més propera, amb aquesta lògica, és la categoria de la diversitat. Perquè la diversitat, almenys en la nostra llengua, és una categoria, bàsicament,

d'atribució col·lectiva. Dir que una persona és diversa és, tirant llarg, un eufemisme. En canvi, parlar d'una persona diferent, en el nostre llenguatge, té un sentit relatiu. Diem que hi ha persones diferents, però dir que hi ha persones que són diverses encara costa més, o en tot cas ho utilitzem com un maquillatge, com una màscara per no parlar del fet que som diferents. Dir que les persones som diferents ja no queda políticament correcte.

L'evolució axiològica de la nostra societat, per la pròpia irrupció eclòsiva a partir de les comunicacions, dels transports, tota aquesta possibilitat que la nostra societat sigui considerada més diversa, fa que ens distanciem, cada cop més, de la categoria «diferent» i, per tant, dir que tots som diferents és una qüestió de més difícil digestió i, en canvi, ens sentim més còmodes parlant de la diversitat i de la seva riquesa.

Al darrere hi ha hagut també una revolució silenciosa que en certa mesura ha estat motivada com a conseqüència d'un procés de modernitat. El projecte modern ha perseguit, amb una certa ansietat, la consecució d'aquestes dinàmiques, però ens hem trobat que aquesta atribució de drets i llibertats individuals i la construcció d'uns estats moderns en els quals a partir de l'individu es vertebrava el sistema de relacions, el contracte social i la convivència, ha comportat prendre consciència que la individualització i el procés de construir-se com a persona individual és quelcom positiu. Per tant, la irrupció de la diversitat és un procés del tot compartit i complementat en aquesta lògica.

La diversitat, la podem concebre des d'una lògica tridimensional: com a realitat, valor i principi. Hi ha qui la pot considerar una riquesa o no, però en qualsevol cas hi ha un debat previ que és el fet d'adonar-se d'aquesta diversitat. Hi ha persones que encara en la nostra societat els costa d'identificar la diversitat des d'una lectura complexa; des d'una lectura dicotòmica és relativament senzill perquè és la tipologia de reflexió, de cognició a la qual estem habituats. Aquesta complexitat de diversitat radical en què ens adonem que les biografies o els itineraris són en l'espai i en el temps una característica i una condició no d'arribada sinó de partença, és un element important a tenir en compte. Si no hi ha aquesta presa de consciència de la diversitat com a realitat, hi ha un seguit de qüestions posteriors que difícilment podrien ser assumibles.

La diversitat és un valor i hauria de ser un principi gestor de la vida en comú, de la gestió de la comunitat. La diversitat és un element que ens identifica i ens ajuda a vertebrar les normes sobre les quals hem de construir els nostres itineraris vitals tant individuals com col·lectius.

Per tant, en aquesta lectura tridimensional de la diversitat, en tant que realitat, valor i principi, trobem el fonament per a parlar de la diversitat com a riquesa. No obstant això, la diversitat no sempre és ni es percep com una riquesa.

En l'àmbit de l'educació, la diversitat ha significat tot un gran repte i una gran aposta de present i de futur. Els sistemes educatius no han nascut per a vetllar, garantir i reconèixer la riquesa de la diversitat, sinó tot al contrari. L'escola és un instrument de la modernitat per a assolir una certa homogeneïtzació i una certa correcció de la diversitat de la societat.

Recordo una imatge molt gràfica de Francesco Tonucci, un gran teòric i pràctic de l'anàlisi i la reflexió. Dibueixava l'escola com una fàbrica a la qual entraven nens i nenes molt diversos i, en canvi, d'on sortia una rèplica i reproducció de clons idèntics fruit del procés homogeneïtzador d'un currículum que és comú per a tots, que marca unes fites que són col·lectives i que no necessàriament responen a les necessitats individuals dels alumnes, i que, en definitiva, plantegen la necessitat d'aquesta conformació social i aquesta correcció de la diversitat existent i com a factor inherent a la realitat social.

A una institució que va néixer amb una voluntat i una vocació de construir l'universal, d'homogeneïtzar, d'atribuir les característiques d'identificació amb un determinat model de societat, ara, com a resultat d'una evolució social –per sort, la societat sempre evoluciona més ràpidament que l'escola– se li exigeix gestionar la diversitat internament. I, al contrari, quan entra la universalitat a l'escola, en comptes de corregir-la, el que s'ha de fer és assumir-la, respectar-la, fomentar-la, promoure-la i, sobretot, ajudar les persones a aprendre a viure-hi des d'una lògica positiva. És un repte gairebé impossible, perquè a l'ADN de la institució escolar el que hi ha marcat no és precisament això. I és des d'aquesta lògica que hem d'entendre en moltes ocasions el desconcert de l'educació i les dificultats que té el món escolar per a entendre quina és la seva missió en una societat com l'actual, entre altres coses perquè els qui l'estan gestionant en aquests moments van néixer i créixer en un moment en què encara no existia aquesta lògica sobre la diversitat, la lògica que allò que importava era l'homogeneïtzació, la conformació d'unes persones segons les pautes i els patrons comuns, homogenis, compartits, respecte a un determinat universalisme.

L'escola ho té difícil per a acostar-se a aquesta lògica de la diversitat. Ho té complicat, però no és impossible. Des de la lògica de l'evolució del pensament pedagògic i de la teoria pedagògica, s'intenta donar solucions a aquestes contradiccions inicials. I, per exemple, sorgeix el concepte i la pràctica de la inclusió com a possibilitat d'intentar donar resposta a aquesta qüestió. El terme 'inclusió' emergeix amb força en els anys noranta, en l'àmbit de la ciència pedagògica. La inclusió significa o representa una superació del model d'integració que es queda a mig camí d'abastar al màxim aquest concepte de diversitat radical.

La integració des de la perspectiva escolar al sistema educatiu es gestiona molt sovint des de la diferència. Tenim un grup relativament homogeni d'alumnes i tenim un alumne que és diferent, perquè té una discapacitat, perquè és d'una família estrangera, perquè presenta algun tipus de particularitat que s'escapa a allò que està identificat com a normalitat, etc. I, per tant, en funció d'aquesta premissa bàsica construïm un model d'actuació pedagògica

per a fer possible i compatible que aquest que és diferent pugui conviure harmònicament amb els que són «normals». Això està bé, però hi ha un defecte de forma en la base teòrica d'aquest plantejament, perquè al capdavall no es deixa de cronificar la diferència. Quan es genera aquest procés d'integració, no es deixa de dir que el «diferent» sempre serà diferent i els iguals o els «normals» continuaran sempre sent els «normals». Quan es parla, per exemple, d'una diversitat atribuïble a la funcionalitat o la discapacitat, aquesta formulació podria tenir sentit. Ara per ara la ciència mèdica, no la pedagògica, encara no ha vist com superar, per exemple, una discapacitat com la ceguesa, la sordesa o la discapacitat funcional atribuïble a problemàtiques motrius i, per tant, podem presumir que un nen o una nena que és cec de naixement serà una persona que continuarà sent cega durant tota la vida, fins que la ciència mèdica tingui capacitat de poder resoldre això. I, per tant, per molt que nosaltres vulguem desenvolupar un procés d'integració i que aquesta persona pugui viure en plenitud amb un grup classe normalitzat, amb nens i nenes que no són cecs, quan s'explica geografia i es parla de mapes, aquest infant necessitarà, permanentment, tingui l'edat que tingui, un suport físic per a poder copsar el contingut d'una manera més significativa que no pas només a través del llenguatge.

Quan atribuïm aquesta diferència a factors d'ordre social o cultural que no formen part d'una diferència atribuïble a aspectes orgànics i, doncs, permanents, ara per ara, sinó fruit d'una construcció social, i per això en certa mesura modificables, estem parlant d'una presumpta diferència que podem arribar a cronificar a partir d'una situació perfectament modificable. Si tinc un nen o una nena que és d'una família estrangera i ha d'entrar al centre educatiu, entenc que en un moment determinat pot necessitar un suport, per exemple, per a l'aprenentatge de la llengua de l'escola, la llengua catalana. Però això és una qüestió transitòria. Esperem i desitgem que la mateixa actuació pedagògica sigui prou potent perquè no calgui que d'una manera permanent aquest infant o adolescent estigui en unes classes d'aprenentatge de la llengua catalana, ja que esperem que l'objectiu sigui que algun dia no necessiti aquest suport. I així podríem parlar d'integració.

El model de la inclusió desenvolupa un procés en el qual s'incorpora una mirada social crítica al concepte d'integració i intenta adonar-se que, al capdavall, les necessitats educatives especials formen part de tothom. Totes i tots tenim necessitats especials d'aprenentatge, necessitats especials en el nostre procés de creixement i, des d'aquesta lògica, necessitem espais col·lectius que a partir de determinades metodologies grupals, cooperatives, es puguin visualitzar i contribuir a ajudar que cada persona pugui trobar el seu itinerari particular per a desenvolupar el seu procés d'aprenentatge. Ara per ara, el model òptim de gestió de la diversitat en el marc educatiu és el model de la inclusió.

LOLA LÓPEZ I FERNÁNDEZ

Antropòloga. Coordinadora del Centre d'Estudis Africans i Interculturals

Como antropóloga, hablaré de la diversidad cultural. Ésta, también es una adaptación, es decir, las diferentes formas de ver y de enfocar la realidad que se construyen culturalmente también son adaptaciones de situaciones concretas –incluso relacionadas con el medio ambiente– en que ha crecido o se ha desarrollado esa cultura. Por ejemplo, en las culturas de los lugares desérticos, la hospitalidad es prácticamente sagrada. Creo que esta característica es una adaptación al medio, ya que en un medio tan hostil como puede ser un desierto o el Polo Norte, no se puede sobrevivir sin la hospitalidad de aquellas personas con las que te vas encontrando. Es adaptativo, porque la hospitalidad es más necesaria en el desierto que en otros lugares y, por tanto, las culturas de desierto desarrollan esa característica.

La diversidad cultural es una gran riqueza y es una gran oportunidad para todos. Eso es así si sabemos valorarla y sobretodo si sabemos relacionarnos con esa diversidad, si sabemos incorporarla y si sabemos ver ese potencial que tiene. Sin embargo, no soy optimista en relación a cómo la modernidad occidental construye y se relaciona con la diversidad y, especialmente, en cómo la construimos en nuestro imaginario.

Creo que las personas pertenecientes a la macrocultura occidental –aunque para mí haya subculturas dentro de esta macrocultura– tenemos ciertas características en nuestra identidad cultural que nos dificulta una relación positiva con la diversidad cultural. Esas características son que somos universalistas, dualistas y misionales.

Respecto al universalismo, tenemos un sentimiento profundo previo incluso al pensamiento, de que nuestras verdades, tanto las grandes como las pequeñas, son verdades universales. Insisto en que es algo anterior incluso al pensamiento. Sentimos que nuestra manera de pensar, actuar y sentir, nuestros sentimientos, costumbres, instituciones y valores son válidos universalmente. No sólo son los mejores para nosotros sino que son los Mejores, con mayúscula.

Respecto al dualismo, también tenemos una construcción de la realidad en la cual lo que no es bueno es malo, lo que no es verdad es mentira, lo que no es blanco es negro. Me sorprende mucho que, por ejemplo, consideremos al señor Obama negro. Es mitad negro, mitad blanco. Lo único que le hace negro es no ser completamente blanco. Por otra parte, también tenemos una construcción que es previa al pensamiento –insisto en ello porque

creo que es muy importante que nos quedemos con esa idea— de que si unimos ese universalismo y ese dualismo nos encontramos con que lo bueno y verdadero es lo nuestro, son esas verdades universales. Y, por lo tanto, aplicándole aquella mirada dual, lo diverso, lo diferente, es una anomalía, un error, una equivocación, un problema, y hasta para ciertas personas que yo diría que tienen una actitud patológica, la diversidad puede llegar incluso a ser considerada una patología.

Por otro lado, a lo largo de la historia hay otra característica que creo que nos define, a los occidentales: lo que da sentido a nuestra vida es tener una misión. La misión puede ser muy variada. Puede ser una misión cotidiana, de sacar adelante a una familia; puede ser una misión de solidaridad con personas que consideramos que están en una situación muy desfavorecida y nos otorgamos o nos otorgan la misión de ayudar, etc. Las misiones pueden ser de muchos tipos. Pero parece como si no fuéramos nadie, que nos faltara algo, si no tenemos una misión. Además nos consideramos con el deber de cambiar lo que según nosotros no está bien. Y resulta que pensamos que lo que no está bien es la diversidad y una de nuestras actitudes habituales, por ejemplo en el ámbito de la inmigración, de la gestión de la diversidad, es cambiar aquello que es diferente. Si una mujer tiene una manera determinada de vestir, tiene que abandonarla y vestirse de otra manera. Si un colectivo tiene una determinada manera de establecer un matrimonio, tiene que cambiarlo y hacerlo como lo hacemos nosotros.

Esas misiones las podemos tener nosotros personalmente o a través de instituciones como el ejército. Y entre la misión personal con nuestra vecina diversa y las misiones del ejército en Afganistán hay una amplia gama de misiones que los occidentales tenemos para reconvertir esa diversidad en uniformidad.

También gestionamos muy mal la diversidad interna, es decir, la diversidad de pensamiento, la de opción sexual, etc. Normalmente las gestionamos como si se trataran de anomalías.

Otra cosa de la que deberíamos ser conscientes es de que habitualmente ponemos más acento en lo que nos diferencia que en lo que nos iguala. Y, al final, lo que nos diferencia, al igual que en la parte más biológica, no es demasiado. Hay muchas cosas que son universales, pero lo que tienen es una aplicación diferente, local o cultural. Por ejemplo, yo creo que la defensa de la vida humana es universal; todas las culturas defienden la vida humana y sobretodo defienden la vida de las personas que pertenecen a su grupo. Sin embargo la definición de vida es cultural. Para nosotros, vida, mayoritariamente sería casi equivalente a vida biológica. Hay ciertas culturas en las que, por ejemplo, se cree en la reencarnación y cuidar a aquellos seres que pueden ser personas reencarnadas y que quizás ahora son animales, es una forma de seguir cuidando la vida humana. Para nosotros eso no sería un cuidado de la vida humana. Es decir, el universal sería que en todas las culturas, en todos los grupos humanos se cuida y se protege la vida humana -nunca por encima de todo-. En

todas las culturas y a lo largo de la historia tenemos situaciones en las cuales hay cosas que están por encima de la vida humana. Pero en líneas generales ese cuidado de la vida humana sería el universal.

Solemos poner mucho más énfasis o darnos mucha más cuenta de esa definición diversa de vida que de ese cuidado de lo que ese grupo considera vida que sí que sería universal. En mi opinión hay un número indeterminado de cualidades humanas. No hay ninguna cultura que las abarque todas ni ninguna cultura que no abarque un buen número de ellas. Lo que hacemos es que en cada contexto cultural se seleccionan determinadas cualidades humanas, unas concretas, y en otro contexto cultural se seleccionan otras. Y cada cultura establece un orden de prioridades de esas cualidades en función del contexto cultural, de los valores, de toda una serie de características. Pero ni hay ninguna cultura que las abarque todas, ni hay ninguna cultura que no abarque un buen número de ellas, incluso yo diría que no hay ninguna cultura que abarque más cualidades que otras. Por lo tanto, eso nos daría dos conclusiones: no hay ninguna cultura universal; no hay ninguna cultura superior a otra. Lo único que tenemos son culturas diversas.

PEDRO MORAL I CASTRILLO

Professor de la Facultat de Biologia de la Universitat de Barcelona

Aquest vespre parlaré de la diversitat biològica de la nostra espècie, la biodiversitat. La nostra espècie és relativament jove. Segons els darrers descobriments, probablement tenim una antiguitat de 200.000 anys. Com a espècie, i comparada amb altres espècies animals, no som especialment variats i diversos. La nostra espècie ha estat l'única capaç de colonitzar tots els hàbitats terrestres, i segurament extraterrestres també.

Aquesta colonització ha portat a una diferenciació que no ha arribat a l'especiació, a crear races. Des del punt de vista biològic no existeixen races; existeixen tipologies, variabilitat, però la interfecunditat és la mateixa entre tots els membres de la nostra espècie. A més d'haver colonitzat tots els hàbitats ecològics de la Terra, som una espècie que ha crescut molt i ha interaccionat amb els altres de tal manera que s'ha evitat sempre la creació de barreres que impedeixin la fecundació, que és la definició típica d'una raça o de l'especiació en biologia.

Som una espècie diversa, no gaire en comparació amb altres, però sí que som diversos des del punt de vista biològic. Aquesta diversitat té diverses manifestacions. Les més aparents són les de l'aparença física, que són també les més evidents: diferenciacions en el color de la pell, en aspectes anatòmics... La morfologia del cap, per exemple, en les poblacions asiàtiques és diferent de la nostra, així com el color dels cabells o dels ulls. Hi ha una diversitat demogràfica molt gran, també, perquè hi ha grups humans que tenen uns patrons de fecunditat molt concret, característics i diferents. Hi ha poblacions en què la piràmide de la població és molt ampla per la base, és a dir, que són poblacions que tenen una fecunditat i una fertilitat molt grans, i altres poblacions del món occidental desenvolupat que tenen la base de la piràmide troncada i està decreixent i es van acumulant individus d'edats superiors. Aquestes manifestacions són evidents, així com les manifestacions en les proporcions corporals. És el que abans havia afavorit la discriminació, classificació o distinció del que s'anomenaven tipologies. Hi ha tipologies com l'atlètic, astènic, longilini o pícnic dins de cada població. Les dimensions corporals, per exemple, dels nadius americans, són diferents de les proporcions del tronc i de les extremitats d'un europeu. La quantitat de greix és diferent, en mitjana, entre un polinesi i un europeu. Són diferències evidents, que molts cops són el resultat d'una adaptació que té molts factors: adaptació nutricional, geogràfica. I tota aquesta diversitat també és el resultat dels intercanvis, migracions i fluxos gènics que hi ha hagut entre les poblacions.

A més, hi ha una altra variabilitat, una altra diversitat biològica que actualment està molt en voga a causa del gran desenvolupament de les tecnologies de biologia molecular i de genètica molecular, i és la diversitat molecular, la diversitat genètica. Tots som diferents, però, en conjunt, les diferències genètiques són més importants en l'àmbit individual, entre dos individus, que entre grups de població. La major part, gairebé el 90% de les diferències genètiques, es donen entre persones dins de la mateixa població. Les diferències genètiques entre els europeus, asiàtics, polinesis, australians són molt més baixes, un 10%, aproximadament. És a dir, la major part dels humans som molt pròxims genèticament. Però la diferenciació genètica existeix i presenta una certa distribució geogràfica i temporal. L'estudi de la diversitat biològica humana no és senzill, perquè és el resultat de la influència de diversos factors, d'esdeveniments demogràfics, evolutius, genètics que han operat en diferents escenaris geogràfics i temporals.

La diversitat genètica entre poblacions és relativament petita, però significativa. És a dir, ens pot dir moltes coses i, de fet, aquesta diversitat genètica té moltes aplicacions, com en la reconstrucció de la història demogràfica dels grups humans i en biomedicina. Tothom sap que la incidència de diferents malalties és diferent segons les poblacions. Per a estudiar els mecanismes, l'etiologia, les causes de les malalties, s'ha de tenir en compte aquesta variabilitat entre les poblacions. I en tots els estudis actuals que es fan amb aplicacions biomèdiques, s'ha de tenir en compte aquesta diversitat poblacional.

La diversitat genètica també té aplicacions medicoforenses, d'identificació individual. És veritat que si agaféssim dos genomes presos a l'atzar entre dues persones, segurament trobaríem que tenim més de cinc milions de diferències en el genoma humà.

L'estudi de la diversitat genètica humana té aplicacions evolutives. Tots els estudis de la reconstrucció de la història temporal d'una espècie, és a dir, de la seva evolució, es basen en nombroses fonts. Fins ara l'evolució humana es basava en l'arqueologia, però ara també en la genètica. Totes aquestes diferències que tenim entre els humans en els nostres genomes és el resultat d'una història poblacional de moviments, de reduccions poblacionals, d'aïllaments, d'expansions poblacionals. És a dir, tots aquells esdeveniments demogràfics han deixat la seva petjada en el nostre genoma. I estudiar el genoma de les poblacions humanes és una font més d'informació evolutiva.

I el futur d'aquesta biodiversitat? Les migracions incrementen la diversitat de les poblacions expulsades però disminueix la diferenciació entre poblacions. Al final serem diferents, però d'una altra manera. Segurament la diversitat genètica i la diversitat biològica humana, d'aquí a cent o dos-cents anys estarà estructurada no des del punt de vista geogràficopoblacional, com ara, sinó que tindrà una altra distribució. En qualsevol cas, la biodiversitat humana té una dimensió eticosocial i en cap cas no justifica cap comportament de tipus xenòfob.

RODRIGO PRIETO I DROUILLAS

Doctor en psicologia social

Moltes de les coses que avui diré són fruit de les reflexions i de la feina que fem quotidianament a l'Àmbit Maria Corral i impulsant aquest projecte de l'Institut Diversitas.

Primer de tot us volia convidar a fer un breu viatge imaginari... a recordar alguns fets senzills de la nostra vida, però enormement importants pel motiu que ens convoca.

On vam néixer?, quan?, on vam viure amb la nostra família quan érem petits?, en aquell moment, teníem germans?, en vam tenir després?, com era aleshores la nostra relació amb ells o elles?, com era la casa on vivíem?... Avancem una mica fins al moment de l'escola. On vam estudiar l'educació primària?, com era aquella escola?, recordem especialment algun professor o professora?... Anem a l'adolescència. Com era l'institut? quins eren els nostres amics?, encara els veiem?, qui va ser el nostre primer amor?, com va ser?, i la nostra primera desil·lusió?...

Podríem continuar una llarga estona fent aquest viatge imaginari, però el temps no ens ho permet. Amb aquest exercici de repassar la història personal vull dir unes quantes coses.

Primer: totes aquestes experiències, d'una manera o d'una altra, són responsables del que cadascú de nosaltres és avui. Som el que som gràcies a aquesta trajectòria. En psicologia social aquesta construcció mútua s'anomena intersubjectivitat, i es refereix a la manera com ens construïm, no solament com a persones en la interacció amb els altres, sinó també amb el context que ens envolta.

En aquestes experiències hi influeixen tants elements (persones, llocs, situacions, així com els entorns físic, natural, urbà, social, polític, econòmic, etc.) que les seves possibilitats de combinació són infinites.

Aquest fet té moltes conseqüències per a les persones i les seves relacions, però vull destacar-ne principalment una: que posats en situació de dir qui som, ens és impossible respondre sense invocar tot aquest recorregut. Podem fer un resum i dir el nostre nom, professió, nacionalitat, estat civil o el que vulguem, però en realitat, per a dir qui som, hauríem de narrar la nostra història de vida. Autors com Mikhail Bakhtin, Pierre Bourdieu o Teresa de Lauretis han treballat aquesta manera d'entendre les persones, sota el nom d'identitats narratives.

Som únics. No hi ha cap història que sigui igual a l'altra. Cadascuna de les persones que som aquí és única. Aquesta trajectòria és inigualable.

La segona reflexió que vull fer és que la diversitat es troba a tot arreu. No és una cosa d'ara, sinó que ha estat present al llarg de tota la vida. Per exemple: un germà pocatraça o un cosí obsessiu; una tieta mare soltera o un veí en cadira de rodes; un amic homosexual o una àvia amb Alzheimer; de sobte una cunyada estrangera o un company de feina superdotat; potser un fill amb síndrome de Down o un amic integrista de l'ecologia.

Per descomptat, aquestes persones fictícies que he esmentat són molt més que les característiques que els acabo d'atribuir; de fet, aquestes característiques sempre es donen simultàniament amb altres trets diferenciadors, com ara un gènere, una edat, una personalitat, uns interessos, unes habilitats, uns coneixements.

En les últimes dècades alguns científics socials han aplicat aquesta perspectiva interseccional per a analitzar com la barreja de diferents eixos de diversitat (particularment aquells considerats més bàsics, com ara la raça, el gènere, l'opció sexual i la classe social) provoquen complexes dinàmiques de discriminació. És a dir, estudien com una persona pot ser víctima de múltiples discriminacions, per exemple, pel fet de ser dona, negra, immigrada, per tenir una opció sexual minoritària, per ser pobre.

I així, al llarg de la vida anem trobant persones que d'entrada ens podien semblar estranyes, però que a poc a poc hem anat coneixent fins que –en alguns casos– han arribat a ser molt properes i estimades, i en d'altres, no hem tingut tanta sintonia i ens hem acabat allunyant.

Algunes d'aquestes persones diferents no les hem triat, sinó que ens han vingut donades (per dir-ho d'alguna manera), sense demanar-ho. En el millor dels casos pot ser que aquesta «imposició» no ens agradi, però al final ens hi acabem resignant i acostumant, però en altres casos, fins i tot pot haver-hi algú que la rebutgi obertament i es rebel·li.

Per això la diversitat ens planteja un repte, un desafiament. I això ens porta a un gran interrogant: qui és aquest altre amb qui no he tingut fins ara cap mena de relació?

Pensem en els nens i nenes petits quan comencen a conèixer el món i es troben per primera vegada amb un gos, per exemple. Què fan?, fugen?, criden?, ploren?, s'allunyen tant com poden? O bé s'hi apropen?, observen?, el toquen?, exploren? Segurament hi deu haver de tot, els que s'amaguen i ploren i els que s'hi llancen sense por d'explorar.

I nosaltres, què fem davant la diversitat?, davant d'aquelles coses, situacions o persones que desconexem? Com reaccionem?

Segons quina sigui la nostra actitud davant la diversitat, ens estanquem o aprenem. Podem optar pel camí fàcil, per interpretar allò que desconeixem a través de respostes preconcebudes, que circulen amb molta facilitat pertot arreu: en la família, els amics, les converses de cafè, fins i tot la televisió i altres mitjans de comunicació. Sovint són respostes parcials i tendencioses, que en comptes d'ajudar-nos a entendre, ens insensibilitzen. Són els estereotips, idees fixes, reduccionistes, injustes simplificacions de la realitat.

O bé, podem adoptar una actitud de respecte i observació, disposats a aprendre, a conèixer noves realitats, altres maneres d'entendre el món, d'explicar-lo, de viure'l.

Dit així sona molt bonic i ideal, però tots sabem que no sempre és fàcil. Més aviat al contrari: segur que sorgeixen molts conflictes. Segurament no tindrem els mateixos criteris per a pensar, ni els mateixos valors. Segurament tindrem maneres diferents d'entendre el món, de viure, de ser i de fer. I algunes no són compatibles. I per això el conflicte està assegurat.

Al llarg de la història, la convivència amb la diversitat s'ha gestionat de diferents maneres. Hi ha hagut diferents models per a gestionar la diversitat:

- Hi va haver una època –molt remota, per sort– en què la solució era eliminar el diferent, exterminar-lo.
- En un altre moment, la solució era el tancament en institucions perquè no obstaculitzessin el normal desenvolupament de la societat. Sobre aquest tema us recomano dos llibres molt interessants de Michel Foucault, *Història de la bogeria* i *Vigilar i castigar*.
- A poc a poc aquestes perspectives han anat evolucionant cap al model d'una integració tutelada, com poden ser les escoles especials o les aules d'acollida on el que es pretén és fer un acompanyament més o menys «a mida» per aconseguir el màxim nivell possible d'integració d'aquestes persones a la vida social.
- I ja més en l'actualitat, alguns sectors estan apostant per una integració total o amb l'argument que com més normalitzat sigui el medi on es desenvolupin aquestes persones «diferents», més possibilitats tindran d'adaptar-se a la vida social «normal».

En la pràctica, llevat del primer, aquests models coexisteixen en l'actualitat depenent dels casos personals i dels criteris ideològics i polítics imperants en cada context.

Tot i la dificultat que comporta la diversitat i que hem vist com s'ha anat tractant al llarg de la vida, hem de fer un pas més enllà. Hem de ser capaços de veure i valorar la riquesa de la diversitat. Per això a continuació comentaré tres aspectes en els quals crec que la diversitat manifesta tota la seva riquesa:

1. La diversitat (d'experiències) ens permet construir versions més riques de la realitat. La suma dels nostres diversos punts de vista pot construir descripcions o interpretacions molt més completes i complexes de la realitat, que aquelles que es basen només en una perspectiva.

2. La diversitat potencia la creativitat. Si només existissin dos colors, segurament els pintors farien meravelles, però i si en tinguessin 350? Sens dubte les seves possibilitats i capacitats de creació serien molt més grans. La diversitat és una de les claus per a la innovació en l'actualitat.

3. La presència de la diversitat en la nostra trajectòria personal ens enriqueix.

En la mesura que hem hagut de conviure amb persones i situacions desconegudes, que ens suposaven un repte, hem anat aprenent a observar, escoltar, no jutjar, tenir paciència, demanar allò que no enteníem, intentar posar-nos en el lloc de l'altre...

Per tant, conviure amb la diversitat ens obliga a entrenar el múscul de l'empatia, aquella capacitat que sembla tan bàsica, però que, tot i això, no sempre utilitzem. I en la mesura que ens fem més empàtics –com a conseqüència d'això–, ens tornem més curiosos amb les nostres paraules, aprenem a no jutjar a priori, som més respectuosos.

En definitiva, crec que la convivència en la diversitat ens humanitza, per tant, ja no es tracta només d'un valor humà que ara està «de moda», sinó que més aviat és un valor que hauria de ser fonamental en la formació de totes les persones al llarg de la vida.

Vull acabar amb una frase de Mikhail Bakunin que em sembla que resumeix de quina manera, des de la nostra feina a l'Institut Diversitas, volem entendre la diversitat: «La uniformitat és la mort; la diversitat és la vida».

APORTACIONS EN EL COL·LOQUI

• M'he quedat amb les paraules del professor Essomba quan deia que el repte de la diversitat a l'escola és assumir-la, respectar-la i promoure-la. Penso que realment aquest és un repte que avui tenim. Per altra banda, parlàveu dels estereotips que la nostra societat té i viu i que són aquestes idees preconcebudes, aquestes etiquetes que pengem a priori i que ens fan tenir tants prejudicis. Com podem curar-nos per no fer aquests judicis previs que menyspreen qualsevol tipus de convivència? I, en el terreny de l'escola, penso en els mestres que tenen aquest paper de ser transmissors i em pregunto com poden curar-se d'aquestes idees preconcebudes? (A. Sendra)

«Creo que es un proceso muy largo. Los estereotipos son algo muy complejo que se alimenta de considerar aquello que es diferente como algo negativo. No todos los estereotipos son negativos, pero sí en su mayoría. Una de las razones por las que creamos estereotipos es porque somos una sociedad con mucho miedo. Por eso llegamos a ser tan mayores, tenemos una esperanza de vida tan larga, porque una de las grandes preocupaciones de nuestra sociedad es seguir vivos. Una de las cosas que nos da miedo es no controlar la realidad, y, en cambio, la realidad es incontrolable y la diversidad también. Pero, para sentirnos cómodos y bien, necesitamos controlarlas. Y el arma que tenemos para ello es generar estereotipos. Los estereotipos son unas ideas preconcebidas muy simples, que nos permite tener la sensación –aunque sea falsa– de clasificar a una persona desconocida. La vemos y, según sus características, sabemos de qué tenemos que tenerle miedo. Y caemos en una trampa, porque en realidad no le tenemos miedo a la persona sino al estereotipo que hemos creado sobre ella. La esperanza es que de aquí a unos años la diversidad sea tanta que no tengamos estereotipos suficientes para tanta diversidad y los abandonemos, de manera que cuando nos encontremos con una persona, no tengamos ninguna idea sobre ella hasta que no la conozcamos». (L. L. F.)

«En el taller que estem fent des de l'Institut Diversitas i que es diu "Vacuna't contra els rumors" abordem el tema dels rumors i plantejem una fórmula per a desmuntar-los. El primer que fem és dubtar d'aquell rumor, posar-hi un interrogant. I fer totes les preguntes que ens vinguin al cap per qüestionar aquella versió: d'on ho has tret?, qui t'ho ha dit?, quines fonts tens? El segon pas és no generalitzar, intentar respondre a la pregunta de si tots són així. Quants en coneixes? Si, per exemple, conec tres xinesos, no puc generalitzar i dir que els xinesos són d'una determinada manera, perquè, objectivament, en la pràctica és impossible que tantes persones siguin iguals. El tercer element que proposem és anar al detall, a mi-

rar dades, estadístiques, a les fonts creïbles. Què ens diuen les dades? En la gran majoria dels casos les dades diuen el contrari que els estereotips i els rumors, per tant, són una poderosa font per a desmuntar-los. I el quart i últim element que proposem és mirar amb perspectiva, prendre distància del rumor que ens ha arribat i intentar girar-lo pensant en altres variables –moltes vegades implícites– que poden afectar en el sorgiment d'un rumor. Com és possible que fem una afirmació tan simplificadora de la realitat? Si davant d'un estereotip o un rumor apliquem aquests quatre passos, ens estarem vacunant contra els rumors». (R. P. D.)

«Quan parlem de treballar estereotips o prejudicis és molt important, en els diferents àmbits, la possibilitat de crear o construir espais de contacte. Si no hi ha contacte, difícilment tindrem la potencial oportunitat de poder treballar aquest estereotip. Quan hi ha processos de canvi d'actituds, hi ha enfocaments més cognitivistes, com treballar a partir de dilemes que es plantegen a les persones i que, molts cops, fan que desenvolupin una mirada més ajustada a la realitat. Moltes vegades des de mètodes més socioafectius es treballa la lògica de situar-te en el lloc de l'altre, a través de simulacions, de dramatitzacions o de jocs de rol, i això t'ajuda a prendre'n consciència. Però si fem tant una cosa com l'altra, pensar i sentir, però no actuem, no tenim la capacitat, des d'una dimensió més conativa, d'interactuar amb el que seria el conjunt de la diversitat, i llavors es fa molt difícil que puguem acabar de construir un procés d'aprenentatge en què realment sigui significativa aquesta desetnocentricació. Al meu entendre, aquest contacte no es pot donar sense una mediació, sense algú que estigui acompanyant aquest procés. Quan diverses persones que formen part de grups diferenciats o diversos orígens es troben –perquè trobar-se no és suficient, però és necessari per a reduir o eliminar el màxim d'estereotips o prejudicis– és important que hi hagi algú que acompanyi aquest procés i faciliti i afavoreixi traduccions que no són només lingüístiques, semàntiques o comunicatives, sinó que també són traduccions simbòliques, d'universos, de cosmovisions de les diferents formes d'interpretar i d'entendre la vida. En la meua trajectòria professional tinc experiència d'haver posat en contacte grups de persones que formen part d'unes certes característiques que no són compartides i que, per falta d'aquest procés d'acompanyament, la trobada ha estat més contraproduent que positiva i els estereotips i prejudicis que hi havia de pertinença s'han acabat de reforçar a partir de l'experiència». (M. À. E. G.)

• Abans-d'ahir vaig agafar el metro a Plaça Catalunya i en onze minuts estava a l'Hospitalet. Vaig caminar per diferents carrers i en més d'una ocasió vaig veure un senyor caminant tot decidit, i una dona a tres o quatre passos per darrere seu, però que anava amb ell. En un altre lloc, diferents senyores que no portaven burka però gairebé. Casualment, el mateix dia en un diari es deia que hi havia una família que volia emportar-se dues nenes al seu país per practicar-los l'ablació. Davant d'aquestes diferències o diversitats, com hem d'actuar? En podem treure alguna riquesa? (Ll. Bruguera)

«Tendríamos que tener un conocimiento profundo de qué significa, por ejemplo, la visión de una persona que camina delante y otra detrás. En nuestra cultura, en la que el progreso se identifica con el ir por delante, sin darnos cuenta identificamos a las personas que van delante como a las que mandan y a las que van detrás como a las sumisas. En una cultura de selva el que manda va detrás porque si hay un peligro le ocurre al de delante. Ese situar que un hombre camine delante y la mujer detrás como algo negativo, puede no ser cierto. Creo que hay temas como el velo, el caminar por delante, etc., que es un error identificarlos desde nuestra mirada. Es un error el considerar sumiso al que va detrás, porque eso no es universal, así como también es un error considerar que el hecho de que una mujer vaya tapada es algo que no quiere hacer. Hace muy poco tiempo que las mujeres occidentales defendemos ir destapadas como una señal de libertad. Hace muy poco se consideraba negativo y en ese momento nosotras también defendíamos el ir tapadas. Yo invitaría al conocimiento de qué significan realmente esas situaciones. A mí me ha aportado cuestionarme muchas cosas acerca de la verdad de que aquí, por ejemplo, el feminismo haya conseguido demasiadas cosas. No las ha conseguido. Son todas de cantidad de metros de tela, de caminar por delante en lugar de detrás... Pero, en el fondo, nuestra situación difiere muy poco de la de esas mujeres si quitamos lo visual. Es más, yo diría que la sociedad moderna occidental judeocristiana es la que tiene el patriarcado más profundamente arraigado. Como antropóloga, hago una división práctica para entender cómo funcionan las culturas y las divido, como si fueran un árbol con tres niveles: las raíces, ocultas, que son nuestros mitos, lo que utilizamos para leer la realidad sin ser conscientes de que las utilizamos; el tronco, que serían las estructuras, nuestras leyes, sistema político, etc.; y las ramas y hojas, que es lo que vemos. El machismo de las sociedades islámicas son ramas y hojas y un poco de estructura. El machismo en nuestra sociedad está en las raíces; lo vemos mucho menos, pero es mucho más profundo.

»El tema de la ablación es muy complicado. Lo que yo matizaría respecto al tema de la ablación no es que no se tenga que practicar, que yo diría que no, pero el discurso que tenemos aquí sobre el tema de la ablación es absolutamente falso. Por ejemplo, no entendemos que una mujer pueda decidir practicarle a otra mujer la ablación y, por lo tanto, lo consideramos una práctica obligada por los hombres. Y, en cambio, es algo practicado por mujeres, defendido por mujeres y que muchas veces los hombres no saben de ello. Es muy difícil llegar a entenderlo. Creo que hay que trabajar el tema de la ablación, fundamentalmente aquí. Para mí no tiene sentido que a una niña española de origen africano se le practique la ablación. Ya no lo afirmo tan tajantemente si esa niña vive en África, porque significa muchas cosas y tendrían que haber cambios muy profundos, internos, desde la propia sociedad, porque cuando los cambios vienen desde fuera se producen unos desajustes que no controlamos. En todo caso, hablar de la ablación me resulta muy difícil porque es un tema muy complejo y difícil de entender. Sí que pienso que es una práctica que tenemos que conseguir que aquí no se realice, pero lo tenemos que hacer con una gran delicadeza.

»Y en el tema de la situación de la mujer en las culturas islámicas, yo invito a las mujeres de aquí a encontrarse con mujeres musulmanas, en profundidad y con tiempo. Creo entonces que modificaríamos algunas de las cosas que nosotras hacemos aquí». (L. L. F.)

«Des del 1948 tenim un instrument fràgil i precari però bastant útil que és la Declaració Universal dels Drets Humans. A mi em serveix com a marc de referència. És un marc que ha estat qüestionat, criticat, perquè és occidentalocèntric des de la seva gènesi, però és el que tenim i a mi em dóna una certa tranquil·litat saber que des d'aquest marc dels drets humans la persona té el dret a la vida, al benestar, a l'educació, a la salut, a ser escoltada, a un judici just, etc. No en vull fer una lectura simplista. Sóc el primer que reconec les dificultats i la fragilitat d'una declaració d'aquesta naturalesa, però crec que si no existís hi hauria molts processos socials o de reflexió que serien més complicats de fer o de justificar.

»Vull comentar la distinció que hauríem d'assolir entre diversitat cultural i relativisme cultural. Per a mi, diversitat cultural no implica assumir el relativisme cultural. I en aquest sentit crec que això també comporta una reflexió sobre si tot allò que passa és de naturalesa essencialment cultural o hi ha elements de naturalesa social, econòmica i, per tant, desenvolupem una lectura des d'una posició o aproximació que pot ser la de la cultura o ho hem de fer des d'una lògica més complexa de diverses variables: cultura, classe, gènere, etc. A mi em sembla que la diversitat cultural és alguna cosa molt més des d'aquesta lògica complexa, que el relativisme cultural. Des del meu punt de vista, el relativisme cultural pateix d'un defecte d'origen, i és que en certa mesura no reconeix la interdependència entre els subjectes. El factor d'interdependència, de reconèixer que els uns depenem dels altres, ens fa fugir del relativisme. En el moment en què acceptem i reconeixem la interdependència, aquest element queda, en certa mesura, desdibuixat.

»Quan en el sistema educatiu, per exemple, apareixien casos puntuals, en què algunes famílies d'origen estranger no volien que la seva filla estudiés matèries com l'educació física o musical, com ho gestionàvem això? Crec que la qüestió no està tant en el què, sinó en el com. Hi ha dos extrems, el pensar que «aquí les normes són aquestes i qualsevol persona que ve de fora s'hi ha d'adaptar», o pensar que «hem d'intentar respectar tothom, que tothom faci el que vulgui», la qual cosa és un projecte absolutament inviable. Entre aquests dos extrems hi ha el punt d'interdependència que ens situa en el diàleg com a plataforma per a anar retransformant i reconstruint la situació potencialment conflictiva d'entrada. Si no hi ha aquesta capacitat de trobada i de diàleg, no hi ha capacitat de poder compartir, de poder entendre, de poder observar i analitzar les coses, no tan sols des del teu propi punt de vista, sinó des del punt de vista de l'altre. Davant d'aquell pare o mare que no vol que el seu fill estudiï educació musical, tenim la possibilitat d'entrar en el diàleg transformador de les percepcions prèvies, que en definitiva genera un nou escenari de trobada. Un escenari on, fruit d'aquesta negociació, hi ha capacitat de comprendre, perquè aquest és el gran va-

lor que ens hem d'emportar al final. La millor manera de gestionar-ho és amb el diàleg, amb aquesta capacitat d'anar a l'encontre de l'altre, de parlar amb l'obertura d'esperit i que l'altre et pugui arribar a convèncer amb la seva argumentació». (M. À. E. G.)

«Des del punt de vista biològic la visió és una mica diferent. La visió política, social i cultural de la biodiversitat és totalment diferent de la diversitat des del punt de vista biològic. Ni socialment ni políticament no hi ha dret a utilitzar la diversitat biològica com un argument per a tenir actituds xenòfobes». (P. M. C.)

«Uno de los estereotipos que circulan es que los antropólogos somos relativistas. Yo estoy completamente de acuerdo con Miquel Àngel en que el relativismo cultural a mí no me vale. Defendería un tipo de relativismo, o relativizaría ciertas cosas como, por ejemplo, que el modelo válido para todo el mundo es el nuestro. Eso sí hay que relativizarlo completamente. No todo lo que hagan las personas de otras culturas por ser de otras culturas vale, pero hay muy pocas cosas sobre las cuales nuestro modelo sea válido para todos. Mi opción como profesional de la antropología es que no tenemos derecho, por ejemplo, a intervenir en otras sociedades que no sean la nuestra con excusas como la democratización y los derechos humanos. Cada uno en su propia sociedad tiene derecho a organizarse como buenamente pueda y le parezca. En nuestra sociedad, hay que dialogar con esas personas, sean de aquí o de otros lugares acerca del sistema escolar. Los padres autóctonos pueden opinar en un AMPA acerca de un colegio, pero también tiene que poder opinar, en situación de igualdad, un padre marroquí o de cualquier otro lugar. Y a través de ese diálogo se establece un proceso de interculturalidad». (L. L. F.)

«En tot el que estem dient, podem estar pensant en un concepte de cultura molt monolític, com una roca. I la cultura no és com una roca sinó com una esponja. La identitat és una esponja; som porosos, i ens anem influïnt els uns als altres. La cultura de tots nosaltres, per exemple, no és igual. Sí que tenim alguns trets compartits, però la cultura no és igual. La cultura és molt més que quatre trets que ens identifiquen; és tota aquella trajectòria de la qual parlàvem al principi. Quantes cultures tenim? Quants nivells de cultura tenim? Quan es parla de cultura musulmana, llatinoamericana o catalana, de què estem parlant? Probablement hi ha molta diferència entre el que entenem els que vivim a Barcelona o els que viuen enmig d'una muntanya a la Catalunya central. Intentem pensar en el detall, en aquesta diversitat que es dona dins d'un mateix col·lectiu i que moltes vegades fàcilment fem en el mateix sac». (R. P. D.)

- Una de les preguntes retòriques que feia el Rodrigo era que penséssim si davant d'alguna cosa diferent o nova, com per exemple un gos, tendim més a apropar-nos-hi i tocar-lo o a tenir por i apartar-nos-en. M'he adonat que molts nens i nenes davant d'alguna cosa nova, de seguida van i s'hi llancen, i pregunten, i toquen. Però n'hi ha d'altres que se n'aparten. Pot haver-hi un component cultural en això, però, no hi ha també un component genètic?

Crec que és un tema molt important a tenir en compte quan parlem d'una formació i educació en la societat davant la diversitat». (M. Viñas)

«En principi no s'ha detectat cap component genètic al respecte. No hi ha res demostrat. Però és veritat que els condicionaments socials, la vida social, l'ambient social que inclou no sols les relacions sinó també un estil de menjar, uns costums mèdics, etc., acaba influïent en la biologia, sense tocar l'ADN. És el que s'anomena l'epigenètica, els canvis produïts en la nostra biologia, moltes vegades deguts a canvis en la regulació externa del nostre codi genètic». (P. M. C.)

«Des de l'àmbit de l'educació, últimament s'estan posant de manifest recerques que evidencien que la nostra arquitectura cognitiva està molt més preparada per al procés de discriminació, de trobar i d'identificar diferències, que no pas per a trobar similituds. L'exercici mental de trobar similituds entre objectes o persones genera més consum d'energia i és molt més complex que no pas el de discriminació de la diferència. Això s'interpreta des d'una lògica clarament evolutiva de supervivència. És molt més important identificar aquell que és diferent del grup, per protegir-nos, que no pas saber discriminar o percebre les similituds». (M. À. E. G.)

«Això amb les diferències que suposen una amenaça per a la vida biològica, no coses culturals». (P. M. C.)

«Quan amb els alumnes de sis o set anys treballes les matemàtiques i els demanes que facin conjunts i que diguin quins elements s'assemblen, t'adones que els alumnes tenen molta més facilitat per a trobar i fer discriminacions, i la gran dificultat és que facin el conjunt i el cercle que agrupa aquells objectes que tenen una similitud». (M. À. E. G.)

«I als set anys, quanta influència educacional tenen de la seva família? Quina part és biològica i quina part educada?» (P. M. C.)

«I des de la societat també» (M. À. E. G.)

«Hacemos unos talleres con adolescentes sobre la imagen de África y les pasamos un cuestionario previo. Les preguntamos qué nos diferencia de los africanos y nos hacen unas listas muy largas. Si les preguntamos qué tenemos igual, nos lo dejan en blanco. No se les ocurre ni pensar que todos comemos y dormimos. Son cosas muy básicas pero nos dejan la lista en blanco». (L. L. F.)

- Hi ha persones que es pensen que un clon d'una persona pot ser idèntic a aquesta persona. No ens adonem que hi haurà tots els factors de desenvolupament i d'educació que faran que aquell clon sigui diferent.

Per a mi, la cuina, la manera de cuinar i els ingredients que s'utilitzen, és un model de diversitat molt clar i que podem aplicar a tot arreu. Utilitzem productes que fa cinc-cents o sis-cents anys no teníem, que vénen d'un continent o d'un altre i cuinem de maneres diverses. Són coses que ens fan aprendre d'altres cultures.

El senyor Essomba ha comentat el concepte d'inclusió. On jo treballava abans es deia que els immigrants defensaven la integració, però no l'assimilació. La paraula «integració», moltes vegades amaga un voler que siguin iguals, no que convivem sinó que facin les mateixes coses que fa la cultura dominant en aquell lloc. Mentre que el model d'inclusió, per a mi, aporta un plus més. Crec que és important anar de l'assimilació a la integració, i de la integració a la inclusió. (I. Ayala)

«Els clons sí que tenen diferències, i biològiques. Els clons més naturals són els bessons monozigot. Avui se sap que hi ha menys diferències entre ells que entre dues persones que no són parents, però que hi ha algunes diferències, i diferències d'aquestes epigenètiques.

»La diversitat culinària naturalment que és una riquesa i pot tenir les seves conseqüències, fins i tot biològiques.

»Voldria que m'aclarissis l'afirmació que has fet abans, que vivim més perquè tenim més por». (P. M. C.)

«No es que vivimos más porque tenemos más miedo sino que somos una sociedad con mucho miedo y eso nos ha hecho desarrollar toda una serie de cosas como la prolongación de la vida, pero también el estar permanentemente asegurados para que no nos suceda ningún accidente que nos ponga en riesgo. El miedo es de las cosas que más se manejan desde el poder político: el miedo a la inmigración, al terrorismo, etc. El miedo nos hace tener una larga vida, ya que nos suceden menos cosas porque, por miedo, tenemos muchas previstas. También pienso que debido a ese miedo tenemos una peor calidad de vida». (L. L. F.)

«El tema de la por com a context, l'entenc, però no com a factor d'allargament de la vida». (P. M. C.)

«No hemos desarrollado conocimientos que nos permitan ser felicísimos durante quince años, sino malvivir durante noventa. Hemos dedicado mucho esfuerzo a desarrollar ciertos conocimientos en parte, yo creo, porque tenemos un miedo a la muerte muy superior que en aquellas culturas donde claramente la vida continúa después de la muerte biológica. Hay mucho menos miedo a la muerte y por lo tanto se cuida mucho menos también el que no suceda». (L. L. F.)

«Però la raó és que no tenen els mitjans suficients i la tecnologia suficient per a proporcionar els recursos per a viure més. No és que no tinguin por. La por és el context, però no la causa, des del meu punt de vista». (P. M. C.)

«He trabajado con profesionales sanitarios en el ámbito de la mediación, porque soy enfermera también. Si a una persona de África negra le dan un diagnóstico de una enfermedad crónica, que no se puede curar pero que con un tratamiento adecuado aquí puede tener una esperanza de vida de diez, quince o veinte años, lo que hace, muy mayoritariamente, es marcharse a África, donde no tiene esos recursos. Es una duda de los profesionales sanitarios: ¿por qué se van si allí no tendrán esos recursos? Se van porque si mueren aquí no está garantizado su paso al otro nivel de la realidad que nosotros llamamos muerte o más allá. Volviendo al origen, aunque su vida biológica acabe mucho antes, van a continuar viviendo después, y por ello se van allá y aunque no tengan esos tratamientos». (L. L. F.)

«El concepte d'inclusió trenca les fronteres entre un «nosaltres» i un «ells». Quan parlem d'integració, encara hi ha un «nosaltres» i un «ells». En el moment en què parlem d'inclusió no hi ha un «nosaltres» i un «ells», perquè tots som «nosaltres». Aquesta idea, conceptualment, que després té una traducció pràctica operativa a través d'unes metodologies, és potent en si mateixa. En una classe o en un grup de treball en el qual hi ha, per exemple, alumnes de famílies d'origen marroquí i alumnes d'origen de Santa Coloma de Gramenet, es pot donar la coincidència que probablement hi hagi un alumne de família marroquina amb un alumne autòcton de Santa Coloma que tinguin moltíssimes més coses en comú i comparteixin molts més gustos i molts més elements que no pas aquest alumne de família marroquina amb un altre alumne també de família marroquina. Aquesta capacitat d'interpretar això, de llegir la realitat social des d'aquesta perspectiva, i actuar en conseqüència pedagògicament, és gràcies a aquest concepte d'inclusió». (M. À. E. G.)

- Aquí molt a prop geogràficament, al Raval, tenim l'institut Miquel Tarradell, que és un dels centres on hi ha més representació de diferents cultures i fins i tot té la connotació d'institut Babel, i fan una molt bona feina en aquest sentit de la inclusió. (A. Sendra)

- Vull fer una reflexió sobre la incidència que les noves tecnologies poden tenir sobre el concepte de diversitat. Ahir a la nit vaig sentir una conferència d'un il·lustre economista, el professor Joaquim Muns, que després de fer un elogi de Steve Jobs, va fer també una crítica important del producte dels seus treballs i de l'impacte que ha creat en la societat. Va dir que amb tots aquests aparells que hi ha s'ha aconseguit, pràcticament a nivell universal, una homogeneïtzació dels nois, dels que tenen accés a aquestes tecnologies. Això ha creat un canvi de cultura de la distracció i el joc permanent; no llegeixen diaris, no pensen. I això perquè tenen una gamma molt gran d'aparells i tant al carrer com a l'autobús, com a casa seva, la dedicació preferent, gairebé exclusiva, és la d'aquests aparells, l'oci i la distracció.

Va parlar d'infantilització, ja que, segons ell, aquests nois no llegeixen, no pensen, no mediten i, per tant, cuiden molt poc la maduració de la seva personalitat. En un món en què aquestes tècniques arriben gairebé a tot arreu, això no deixa de ser una homogeneïtzació o una uniformització que va en contra de la diversitat de què parlem. Vaig treure com a conclusió de les seves paraules que aquest fenomen produeix una certa idiotització de les noves generacions perquè es fan addictes a omplir el temps amb aquesta dedicació. Això sembla que va en contra, precisament, de la diversitat, perquè produeix una homogeneïtzació a escala mundial. (I. Farreras)

«L'Àmbit Maria Corral fa uns anys va editar un llibre que es diu (Casi) todos online que recull una sèrie d'articles sobre el tema de les noves tecnologies. El «casi» el posàvem entre parèntesis perquè hem d'anar en compte amb aquesta generalització de les noves tecnologies. Hi ha sectors de la societat del món que no estan connectats o estan connectats amb molt mala qualitat. Per tant, hi ha bretxa digital. Sobre les noves tecnologies i el seu ús en la joventut, vull pensar, potser ingènuament, que aquesta idiotització i infantilització és en referència als nostres criteris. Però segurament estan tenint, aprenent, adoptant, integrant uns altres tipus de destreses. Qui de nosaltres té la capacitat de seleccionar tan ràpidament informació per Internet i saber quina és la important i quina no? Dic aquesta perquè és la que m'ha vingut al cap, però segurament n'hi ha d'altres. Aquesta capacitat de moure els dits d'una manera tan ràpida, nosaltres no la teníem. Què pot suposar això en el futur? És molt fàcil prendre aquesta posició d'estar alerta davant les noves tecnologies i la idiotització, però no veiem les potencialitats que això pot tenir». (R. P. D.)

«Yo no tengo hijos, pero cuando veo a mis sobrinos es verdad que tengo esta sensación de que se pasan todo el día ante las pantallas, que no piensan, que no van con los amigos. Respecto a la homogeneización por las nuevas tecnologías, sobre todo Internet, ahí tengo mis dudas. He visto situaciones en las que las nuevas tecnologías sirven para que una persona emigrada pueda mantener una conexión con su origen. Tengo un vecino en la escalera, un joven de unos veintiseis años, que va en el ascensor escuchando Radio Senegal. Las chicas indias, que habían nacido en los Estados Unidos y que se seguían casando según el sistema indio de una persona de la misma casta, etc., tenían que ir a la India para conocer a la pareja. Ahora buscan marido por Internet, siguiendo la tradición de matrimonio de India.

»Alguna vez me han dicho que los jóvenes de África eran muy diferentes a los europeos. Pero si te haces amiga de un joven de dieciocho años en Senegal y te pide que le envíes unas Nike, te pide lo mismo que el de dieciocho años de aquí. Pero si se las llevas, el muchacho africano se las pone los dos primeros días y el tercer día no vuelves a ver las Nike porque se las ha pasado al hermano. Al cabo de dos días, ya las tiene el vecino. El joven quiere unas Nike como el joven de aquí, y las quiere para lo mismo, para tener prestigio. Pero el de aquí, consigue el prestigio poniéndoselas y el de allí dejándoselas a todo el barrio. Es

una utilización cultural muy diferente. Y yo me imagino que con las nuevas tecnologías en una buena parte pasará lo mismo». (L. L. F.)

«El sociòleg Manel Castells, que és un dels que més ha teoritzat sobre el tema de les xarxes, la tecnologia i la globalització, ens diu que l'homogeneïtzació forma part del comportament dels processos d'internacionalització o globalització. Aquest procés de major interconnexió a major velocitat i en diferents espais i contextos, que és una evidència, dóna tendència a aquests processos d'homogeneïtzació, però, a la vegada, també –ens apunta el sociòleg–, a processos de resistència local cultural i, per tant, d'una certa reacció davant l'homogeneïtzació. Hi ha dues cares d'una mateixa moneda. Sí que és cert que hi ha un procés d'homogeneïtzació, però a la vegada, l'altra cara de la moneda és un procés de resistència enfront d'aquesta homogeneïtzació. I això passa, per exemple, amb el tema de la Coca-Cola en els països àrabs. Aquests països no beuen Coca-cola, sinó que beuen Mecca-Cola. I l'ampolla s'hi assembla molt, és de color vermell, però amb caràcters àrabs. D'una banda hi ha una influència cultural amb tendència homogeneïtzadora, però, en canvi, hi ha un procés de transformació perquè en un país àrab, beure Coca-Cola, que és d'origen nord-americà, és menys valorat, i per això s'han de trobar estratègies per a incorporar allò des d'una lògica diferent.

»I respecte als nostres nois i noies que alguns autors anomenen «digitals», no solament perquè fan servir els dits, sinó perquè la tecnologia que utilitzen és d'aquesta naturalesa, estan creixent en una societat en la qual tota la resta som «analògics». I, per tant, aquí tenim el típic i clàssic debat intergeneracional entre una població adulta que hem nascut i crescut com a analògics, amb uns nois i noies que neixen en un món digital, en el qual és normal que amb un o dos anys sàpiguen fer anar el ratolí, utilitzar el mòbil o qualsevol altre instrument tecnològic perquè forma part del seu entorn. La plasticitat neuronal de la seva cognició ho absorbeix des del primer moment. Nosaltres ho hem hagut d'aprendre. Ells no ho han après, sinó que simplement ho han integrat dins dels seus propis esquemes.

»Els alumnes digitals són capaços de fer quatre o cinc coses a la vegada. Poden estar parlant pel mòbil, interactuar amb algú que està en un altre continent a través de l'ordinador, mentrestant escoltar música i llegir els apunts de l'examen de demà, tot alhora, i amb una certa garantia d'èxit. Nosaltres, que som més ordenats i analògics, tenim menys desenvolupada aquesta capacitat». (M. À. E. G.)

- En la Facultad de Psicología de la Universidad Autónoma de Barcelona, hemos terminado un estudio sobre inclusión sociocultural de mujeres inmigradas. El tema de la diversidad, lamentablemente, ha quedado como en una especie de eufemismo porque es más bien una palabra que se utiliza como políticamente correcta, precisamente porque se homologa a diferencia. La diversidad es tomada como la excepcionalidad, el exotismo y los diversos son los otros, no nosotros. La diversidad la situamos fuera. Por lo tanto, pasa a ser un

discurso políticamente correcto. Lo problemático que consideramos nosotros es que esto no lo decía la gente de la calle sino precisamente las personas encargadas de la cohesión social, personas que trabajan en servicios sociales públicos y privados que ante la crisis del estado de bienestar tienen la labor de generar la cohesión social ante esta diversidad, y precisamente son esas personas las que están reproduciendo un discurso que va más allá de los estereotipos. Es un discurso de hegemonía y de ideología. ¿De qué manera podemos contrarrestar este discurso que va más allá de los estereotipos y que ya es ideología, y cómo caminar hacia esa identidad flexible, hacia esa cultura esponja o esas bisagras que nos hagan dialogar entre unos y otros?

Sobre el supuesto avance de las mujeres en el mundo occidental, en uno de los temas que aparecían también en las entrevistas que hicimos con las mujeres que están como interventoras, señalaban que uno de los servicios que prestaban era la formación para que esas mujeres se pudieran liberar, para que entendieran que aquí había derechos y pudieran gozar de esos derechos. Pero a la vez, generaban también unos dispositivos de formación para que esas mujeres pudieran hacer labores de cuidado de las personas occidentales. Es decir, las mujeres occidentales se podían liberar porque había otras mujeres que las reemplazaban, que son las mujeres extranjeras a las que ellas mismas formaban. También puede cuestionarse esta idea de género o de liberación que se produce a partir de otra mujer. (C. Galaz)

- Al l'Àfrica negra hi ha una festa i hi van les dones d'una mateixa família, i totes han comprat una mateixa peça de roba i totes vesteixen igual, amb petites diferències. Aquí dues dones coincideixen en un casament i si porten el mateix vestit s'amaguen. Els joves, gairebé en la seva majoria, porten sabates esportives. Com diuen, els joves rebutgen l'Església i l'exèrcit, però al final tots vesteixen o de negre o de camuflatge. (J. Aymar)

- Fa anys, a Santa Coloma de Gramenet vam treballar amb un grup de persones i davant de la realitat del fet migratori d'aquell moment, vam fer una cosa molt senzilla que és canviar el llenguatge. En aquell moment tothom parlava del problema de la immigració i nosaltres vam apostar per dir que davant del fet migratori podien sorgir reptes, oportunitats i evidentment també podien sorgir problemes. Parlar sempre de la immigració com a un problema fa que el que és divers sigui no estimable. El llenguatge a nosaltres ens va canviar el xip de l'estima cap a la diversitat.

El doctor Alfred Rubio, que va impulsar l'Àmbit Maria Corral, va fer entendre que tots els homes pel sol fet d'existir som germans en l'existència, que el que és més identitari, el més bàsic, és que totes les persones som existents i per això, abans que ser germans de sang, som germans en l'existència. Al teu germà de sang, el veus amb estima perquè és germà. Si incorporéssim aquesta visió que el que ens iguala a tots és l'existència, segurament quan preguntéssim a uns jovenets què ens diferencia o què tenim igual amb un poble africà, dirien

que aquests africans i nosaltres tenim en comú l'existència. Que llavors siguem d'un club esportiu o d'un altre, siguem més alts o més baixos, això ja no és tan important. En canvi, tenim unes coses que ens igualen que són molt més profundes. Una visió superficial de la vida fa que veiem molt més aviat el que és diferent i divers. En canvi, una visió profunda de l'existència, ens dona més capacitat per a entendre que la diversitat és una riquesa. Crec que hauríem d'anar fomentant uns valors de vida, de pensament, de profunditat perquè el que és divers sigui una riquesa i no un problema. (A. Viñas)

«M'he adonat en aquest sopar que el concepte social, polític, cultural de la diversitat és diferent del de la diversitat biològica. Quan els problemes culturals, socials i polítics sobre la diversitat siguin molt grans, potser ens ajudarà el fet de pensar que la diversitat biològica és una riquesa, perquè som una única unitat biològica, una espècie, però diversa, que és la nostra garantia de continuïtat. En biologia la uniformitat no té futur». (P. M. C.)

«Todos consideramos que el plantearnos cosas, el dudar de nuestras propias certezas, en principio es algo que nos hace crecer. Consideramos que el proceso de ir cambiando, habitualmente, es para ir mejorando. Cuando tengamos delante nuestro a una persona de otro contexto cultural, con una diferente manera de ver la vida, relativicemos nuestras certezas. Que aprendamos a relativizar verdades de nuestra cultura porque eso puede ayudarnos a madurar». (L. L. F.)

«Quan preparava aquesta ponència em plantejava una pregunta: què cal fer amb la diversitat? I em vaig apuntar set coses: assumir-ne l'existència; reconèixer-la en un mateix; reconèixer-la en els altres; valorar-la positivament; promoure-la; gestionar-la; i gaudir-ne. Ara crec que estem intentant valorar la diversitat positivament, però hem d'arribar a gaudir-ne». (R. P. D.)

«Acabaré amb dues frases de dues personalitats del món de la literatura. Carlos Fuentes, escriptor mexicà, va dir «la clau de la convivència intercultural passa per acceptar la diversitat sense ferir la convivència». Crec que aquest és un element significatiu a tenir en compte. Tenim capacitat de reconèixer la diversitat sense que hàgim de ferir la convivència. La segona frase és del nostre estimat poeta Miquel Martí i Pol que en un dels seus poemes deia: «tots venim de molt lluny i anem lluny encara plens de somnis i de llum». (M. À. E. G.)

SOPAR HORA EUROPEA

Llibres publicats

50 Sopars Hora Europea. Diàlegs de Cultura
Del 51 al 100 Sopars Hora Europea. Diàlegs de Cultura

Resums publicats

- 132 L'art de la mediació
- 133 Davant un rebrot selvàtic en la joventut?
- 134 Donar ànima als dibuixos
- 135 Turisme en clau de pau
- 136 Fer festa
- 137 La violència com a fascinació
- 138 Vers un nou concepte de la professió
- 139 Crear i conservar
- 140 La persona humana: un ésser racional i emocional
- 141 L'aigua, un bé escàs?
- 142 Diagnòstic de la democràcia
- 143 Un mestissatge cultural?
- 144 Plaure i complaure's en la família
- 145 Invertir en solidaritat
- 146 Sobren milions d'habitants...
- 147 Humor versus frivolitat
- 148 L'educació i la tecnologia al servei del desenvolupament humà
- 149 Nous objectius d'humanització hospitalària
- 150 Creativitat per donar qualitat a la vida
- 151 L'esport: del competir al compartir
- 152 Empresaris emprenedors
- 153 Noves addiccions
- 154 Errors i negligències humans
- 155 Música per... educar, guarir, guiar...

- 156 Es pot construir la pau. En complir-se 10 anys de la Carta de la Pau
- 157 La dona, promotora de noves actituds
- 158 Infants superdotats. Es fan o neixen?
- 159 Llibertat coresponsable
- 160 La casa, espai per viure i per conviure
- 161 Alliberar la poesia
- 162 Barcelona, ciutat intercultural
- 163 Biotecnologia i alimentació
- 164 Soledat i silenci, brúixola de l'existència
- 165 Educar els sentiments
- 166 Habitatges sense barreres
- 167 Crisi d'autoritat, crisi de poder
- 168 Viure sense ressentiments
- 169 I després de la teleporqueria, què?
- 170 Conduir, una qüestió d'aptitud o d'actitud?
- 171 Civisme al segle XXI, el repte de conviure
- 172 Redescobrir les capacitats de la vellesa
- 173 Els joves, cap a una nova sociabilització
- 174 On són els savis d'avui?
- 175 El repte de la seguretat viària
- 176 L'assetjament moral
- 177 Escoles mixtes de pares i fills
- 178 La vida en positiu
- 179 Malalts pels diners?
- 180 La fragilitat de l'amistat
- 181 El plaer de tenir temps
- 182 Xina 2008
- 183 Desarmar la història
- 184 Parlem de la preadolescència
- 185 Somniar: font de creativitat
- 186 Adultesa amb harmonia
- 187 Entusiasmar per ensenyar..., entusiasmar per aprendre
- 188 Majories i minories en la convivència democràtica

- 189 Tenir consciència del propi cos
- 190 Interreligiositat, un fenomen dels nostres dies
- 191 La qualitat en la comunicació
- 192 Actituds i valors davant la crisi
- 193 La transversalitat dels valors
- 194 Els límits dels mitjans de comunicació
- 195 Idolatries del segle XXI
- 196 Intel·ligència espiritual
- 197 Nou model social. Claus d'interpretació
- 198 Diàlegs creadors de cultura
- 199 Els rumors, llavor de desconfiança
- 200 Conciliació i coresponsabilitat a la llar